

Navazování vztahů v textu: srovnání několika notoricky a několika méně známých přístupů

Alena Poncarová

FF UK v Praze

<alena.poncarova@ff.cuni.cz>

Abstract:

Establishing Text Relations: Comparison of Several Notorious and Lesser-Known Approaches. This article presents different approaches to the scalarity within an utterance. It offers the alignment of several approaches and their comparison. The key approach is centering theory, which is compared with the Czech theory in a broad sense. The text also reflects other approaches involving the development of relations within a text, such as salience theory and the accessibility theory. The aim is to present basic characteristics of each approach and to compare them based on their methodological differences, in case of centering theory also some problematical issues are briefly introduced. First the centering theory is presented (centers of attention, types of transition, rules and claims), also strict locality principle and pronoun resolution are reflected. In case of Czech theory, the concept of both contextual boundness (Vilém Mathesius) and communicative dynamism (Jan Firbas) as well as thematic progression typology (František Daneš) are presented. Approach of salience is represented by the stock of shared knowledge and degrees of activation concepts, accessibility theory approach by the unity degrees and from the morphosyntactic perspective. Secondary the approaches are aligned and their strong and weak parts are pointed out.

Klíčová slova / key words:

aktuální členění, kontextová zapojenost, salience, teorie centeringu, tematické posloupnosti, teorie přístupnosti, výpovědní dynamičnost
accessibility theory, centering theory, communicative dynamism, contextual boundness, information structure, salience, thematic progression

1. Úvod

Cílem mého příspěvku je zmapovat různé teoretické přístupy k výstavbě textu, které mohou být nápomocné při popisu způsobů, jimiž je text konstruován. Představena bude teorie centeringu (Grosz – Joshi – Weinstein, 1995),¹ kterou doplní tradiční koncepce kontextové zapojenosti (Mathesius, 1939) a výpovědní dynamičnosti (Firbas, 1992), koncept salience (Hajičová – Sgall, 2001) a tzv. teorie přístupnosti (Ariel, 2001; 2013).

¹ Dále GJW.

Tzv. akademická Mluvnice češtiny 3 (MČ3, 1987) vymezuje dva základní přístupy k výstavbě textu. Prvním z nich jsou kognitivní významové složky větného významu vyplývající z propozice a vymezení sémantických participantů, druhým jsou tzv. komunikativně-pragmatické složky, kam patří právě aktuální členění a procesy jako například aktualizace propozice a specifikace participantů z hlediska denotace. Toto vymezení je dokladem přístupu k výstavbě diskursu jako fenoménu tradičně řazeného do oblasti textové lingvistiky a syntaxe, lze do něj zahrnout prakticky jakýkoli typ analýzy textu.

Já se této problematice budu věnovat z perspektivy, která se zabývá fenomény jak tradičně textovělingvistickými, jako je aktuální členění, tak i gramatickými, jako je například větněčlenská platnost. Toto zacílení vychází z principů teorie centeringu, metodologického přístupu, který jsem přijala a pro který jsou pojmy jako podmět a kontextová zapojenost klíčové (kapitola 3). Fenoménům aktuálněčlenským a větněčlenským se věnuje i česká lingvistika, vrcholnými představiteli, kteří budou připomenuti i v této práci, jsou Vilém Mathesius, Jan Firbas a František Daneš (kapitola 4). Dosud uvedený přehled rozhodně není vyčerpávající, proto doplním ještě alespoň informace o některých dalších přístupech, jako jsou salience a teorie přístupnosti (kapitola 5).

2. Hierarchie výpovědi

Výpověď, jak již bylo zmíněno, má svou vlastní vnitřní strukturu, která koresponduje s autorským záměrem.² Každé plnovýznamové slovo ve výpovědi je nositelem více či méně důležité informace, lexikálního obsahu. Z toho vyplývá, že výpověď je strukturována nejen formálně, ale i obsahově, přičemž tato dvě kritéria jsou navzájem provázána, tj. v neutrální výpovědi se například podmětem stává agent a je umístěn do kontextově zapojené části výpovědi. Pokud jím není a podmětem se stává například *patients*, je to způsob, jakým dochází k upozadění agenta, jde o vědomou odchylku od neutrálního nastavení diskursu stejně tak jako například přesouvání podmětu do kontextově nezapojené části výpovědi.

Podobné autorské manipulaci podléhá i diskurs: jednotlivé entity jsou v průběhu jeho vývoje zachycovány různými způsoby (konkurence plné fráze a zájmena), mluvčí také určuje pořadí, v němž se entity v diskursu objeví, a rozhoduje i o tom, která entita bude v diskursu explicitně přítomna po delší dobu a která zmizí hned po prvním uvedení.

Tyto a další jevy související s výstavbou diskursu se snaží postihnout přístupy zabývající se široce pojatou hierarchií v rámci výpovědi s přihlédnutím k celému diskursu: „[D]ifferent scales [...] that are related in some way or another to the information structure of the sentence“ (Hajičová, 2012, s. 60), jako jsou například zkoumání aktuálního členění a jevů s ním souvisejících (kontextová zapojenost Viléma Mathesia, výpovědní dynamičnost Jana Firbase, tematické posloupnosti

² Výpověď je definována jako „věta už realizovaná (pronesená nebo napsaná) v nějaké jedinečné (konkrétní) komunikační situaci“ (ESČ, s. 534).

Františka Daneše), teorie centeringu (*centering theory*), salience a teorie přístupnosti (*accessibility theory*). Všechny tyto přístupy, ať už se zaměřují na výpověď, nebo na diskurs jako celek (*sentence-oriented vs. discourse-oriented*; Hajičová, 2012), vycházejí z předpokladu, že diskurs je komplexní a koherentní, jsou v něm různými způsoby posilovány vazby mezi jednotlivými výpověďmi. Rozdíly ovšem nastávají ve způsobu, jakým tyto teorie k diskursu přistupují.

3. Teorie centeringu

Centering je teorie vytvořená americkými lingvisty na přelomu 70. a 80. let 20. století, programová stať Groszové, Joshiho a Weinsteina *Towards a computational theory of discourse interpretation* byla napsána, ale ne publikována, v roce 1986; později bylo vydáno velké množství navazujících prací. Zcela zřejmé je to, že nemá ambice být teorií vyhraněně gramatickou, ani pragmatickou, teorie centeringu překračuje hranice tradičně vymezených lingvistických disciplín a snaží se postihnout faktory různých charakterů ovlivňující výslednou podobu diskursu.

Teorie centeringu se zaměřuje na modelování lokálních vztahů v textu: „Centering is proposed as a model of the local-level component of attentional state“ (GJW, 1995, s. 204); „centering is defined on the basis of local features of utterances“ (Walker – Joshi – Prince, 1998, s 22)³ a vychází přitom z předpokladu, že různé sémantické části výpovědi jsou z hlediska informační přínosnosti různě důležité, proto je nutné je klasifikovat a vymežit mezi nimi jasné vztahy, hierarchii.

3.1 Východiska

Při aplikaci teorie centeringu na autentický text je klíčové rozlišovat mezi diskursem jako celkem a segmentem diskursu, tedy rozlišovat mezi rolí diskursu (*discourse purpose*) a rolí segmentu diskursu (*discourse segment purpose*), mezi zacílením globálního diskursu (*global discourse focusing*) a zacílením diskursu lokálního (*immediate discourse focusing*). Teorie centeringu tedy uznává legitimitu globální perspektivy, nicméně se zaměřuje primárně na perspektivu lokální.

Pro teorii centeringu jsou podle GJW (1995, s. 204) klíčové tři aspekty, s nimiž v diskursu operuje a jejichž propojení je její základní charakteristikou. Prvním z nich je centrum pozornosti, střed zájmu (*focus of attention, center of attention*), dalšími forma jazykového vyjádření, která je z repertoáru jazykových prostředků volena autorem/mluvčím (*choice of referring expression*), a koherence výpovědi ve vztahu k širšímu diskursu (*coherence of utterances within a discourse segment*), kterou dále dělí na lokální (mezi výpověďmi v segmentu diskursu) a globální (mezi segmenty diskursu). Všechny tyto tři oblasti se centering snaží popsat a usouvztažnit.

Aby se sled výpovědí stal diskursem, je bezpodmínečně nutné, aby byl koherentní: „For a sequence of utterances to be a discourse, it must exhibit coherence“

³ Dále WJP.

(GJW, 1995, s. 206). V opačném případě, tedy pokud výpovědi netvoří koherentní celek, není je možno klasifikovat jako diskurs, protože nevykazují obsahovou sounáležitost.

3.2 Centra pozornosti

Základním nástrojem, který teorie centeringu vůči diskursu aplikuje, je klasifikace entit do kategorií tzv. center pozornosti. Centrum pozornosti je sémantická entita, která vystupuje v diskursu: „Centers are semantic entities that are part of the discourse model for each utterance in a discourse segment“ (WJP, 1998, s. 2) a vyznačuje se několika charakteristikami:

- Jejím prostřednictvím dochází k zařazení výpovědi do kontextu ostatních výpovědí: „We use the term centers of an utterance to refer to those entities serving to link that utterance to other utterances in the discourse segment that contains it“ (GJW, 1995, s. 208).
- Je nezávislá na tom, jakou jazykovou formu má její realizace ve výpovědi, tedy jakým lexémem a slovním tvarem je entita ve výpovědi realizována:⁴ „[...] centers are semantic objects, not words, phrases, or syntactic forms“ (GJW, 1995, s. 208).
- Ve výpovědi je zastoupena buď přímo, nebo nepřímo, je do ní zapojena buď prostřednictvím vztahů koreferenčních, nebo asociačních.
- Je klasifikována jako jeden ze tří typů v závislosti na tom, jaké je uspořádání entit v aktuální a bezprostředně předcházející výpovědi.

Prvním typem je Cf, tzv. forward-looking center. Tato centra pozornosti „hledí vpřed“ v diskursu a poskytují možnost založit koreferenční řetězec (z opačné perspektivy jsou to potenciální antecedenty budoucích anaforů v diskursu): „The set of forward-looking centers, Cf(U_n , D), represents discourse entities evoked by an utterance U_n in a discourse segment D“⁵ (WJP, 1998, s. 3), „[w]ith each utterance U_n is associated a list of forward-looking centers, Cf(U_n), consisting of those discourse entities that are directly realized or realized by linguistic expressions in the utterance“ (Brennan – Friedman – Pollard, 1987, s. 155).⁶

Centra pozornosti Cf vytvářejí hierarchii (*Cf ranking; partial ordered centers*) ovlivňovanou gramatickou rolí, kterou entita zastává ve výpovědi (podmět > předmět > ostatní větné členy);⁷ tematickou rolí, tj. zejména postavením v agentovo-patientové opozici; nebo slovoslednou pozicí.

⁴ Forma zastoupení entity ve výpovědi je klíčová pouze pro přiřazení hodnoty centra pozornosti.

⁵ Jednotlivé texty, které jsou citovány, používají různé notace pro označování výpovědi aktuální, bezprostředně následující a bezprostředně předcházející. Všechny tyto notace jsou sjednocovány na U_n , U_{n+1} a U_{n-1} .

⁶ Dále BFP.

⁷ „We rank the items in Cf by obliqueness of grammatical relation of the subcategorized functions of the main verb“ (BFP, 1987, s. 156).

Druhým typem centra pozornosti je Cp, tzv. preferred center, které představuje v hierarchii center Cf entitu, která je postavena nejvýše a je odůvodněně pokládána za kandidáta na centrum pozornosti Cb bezprostředně následující výpovědi. Jako samostatný typ centra pozornosti je Cp vymezeno Candace Sidnerovou v roce 1983, dodnes ale některými autory bývá považováno za podtyp centra pozornosti Cf.

The set of forward-looking centers, Cf, is ranked according to discourse salience. This rating is a partial order. The highest ranked member of the set of forward-looking center is referred to as the preferred center, Cp. The preferred center represents a prediction about the Cb of the following utterance. Sometimes the Cp will be what the previous utterance of discourse was about, the Cb, but this is not necessarily the case (WJP, 1998, s. 3).

Třetím typem centra pozornosti je Cb, tzv. backward-looking center, které odkazuje k předchozí části diskursu a je v rámci zkoumání koreference považováno za anafor. Centrem pozornosti Cb se podle předpokladů centeringové teorie stává nejvýše stojící element předcházející výpovědi, tedy $Cp(U_{n-1})$. Zároveň má typ Cb jedno důležité omezení: jako Cb může být ve výpovědi označena pouze jedna entita. „The backward-looking center, Cb (U_n , D) is a special member of the Cf, which represents the discourse entity that the utterance U_n most centrally concerns, similar to what is elsewhere called the ‚topic‘ [...]: The Cb entity links the current utterance to the previous discourse“ (WJP, 1998, s. 3).

3.3 Pravidla a předpoklady

Centra pozornosti se typicky vyskytují v každé výpovědi,⁸ jsou vzájemně provázána a jejich klasifikace a vzájemné vazby jsou specifikovány několika následujícími zásadami týkajícími se vymezení Cf, Cp a Cb v rámci výpovědi (1, 2) a pravidly reflektujícími vztahy mezi Cf, Cp a Cb sousedících výpovědí (3–5). Zásady 1–3 jsou označovány jako omezení, tvrzení (*constraints*, *claims*), zásady 4 a 5 jako pravidla (*rules*).⁹

1. Každý prvek souboru Cf musí být ve výpovědi povrchově realizován, ať už přímo, nebo nepřímo.
2. Ve výpovědi je maximálně jedno centrum pozornosti Cb. Toto tvrzení předpokládá, že existuje jedna entita výpovědi, která je centrální, a ta je klasifikována jako Cb.¹⁰
3. Centrem pozornosti Cb v aktuální výpovědi se stává to centrum pozornosti Cf, které je nejvýše postaveným elementem Cf předcházející výpovědi, tj. jejím

⁸ Z uvedeného je zřejmé, že existují variace počtu Cf v jednotlivých výpovědích, zatímco Cp je v každé výpovědi přítomno přesně jedno, Cb maximálně jedno.

⁹ Volně parafrázováno podle WJP (1998, s. 3).

¹⁰ WJP (1998) uvádějí, že psycholingvistické výzkumy tento předpoklad potvrzují.

centrem pozornosti Cp, realizovaným v aktuální výpovědi. Je tedy zřejmé, že Cb(U_n) a Cp(U_{n-1}) jsou dva vzájemně provázané elementy.

4. Zájmené pravidlo: Centrum pozornosti Cf předcházející výpovědi se ve výpovědi aktuální stává centrem pozornosti Cb, pokud je pronominalizováno. – V této zásadě je reflektován fakt, že Cb bývá často pronominalizováno nebo (například v češtině častěji) elidováno. V případě, že v aktuální výpovědi je více pronominalizovaných entit, představuje realizaci centra pozornosti Cb jedna z nich.
5. Přechodové pravidlo: Existuje hierarchie typů přechodů mezi výpověďmi:¹¹ 1. continue, 2. retain, 3. smooth-shift, 4. rough-shift. – Toto pravidlo předpokládá, že některé typy přechodu zajišťují vyšší míru koherence diskursu (*continue*) než jiné (*rough-shift*).

Při analýze diskursu postupujeme prototypicky tak, že jako centra pozornosti Cf jsou nejprve označeny všechny entity, které jsou zastoupeny v dané výpovědi. Posléze jsou, na základě srovnání s výpovědí bezprostředně předcházející a na základě uplatnění pravidel, stanoveny ty entity, které jsou klasifikovány jako Cp a Cb. Takto je označována každá výpověď, poté jsou zkoumány podrobeny dvojice bezprostředně sousedících výpovědí a na jeho základě určeny typy přechodů, jejichž prostřednictvím je utvářen výsledný diskurs.

Na závěr uvádím tabulku, která shrnuje vlastnosti různých typů center pozornosti.

centrum pozornosti	Cf	Cb	Cp
obligatornost	ano	ne	ano
povrchová realizace	ano	ne	ne
omezení počtu	ne	ano (1)	ano (1)
hierarchie	ano (Cp)	ne	ne
faktory	gramatická role tematická role slovosled	gramatická role lokální kontext	gramatická role
typická forma	jakákoli	zájmeno korefer. řetězec	lingvistická typologie
vliv na uspořádání následující výpovědi	ano/ne	ne	ano

TABULKA 1: Centra pozornosti.

¹¹ Koncept typů přechodů bude podrobněji představen dále.

Zatímco centra pozornosti Cf a Cp jsou ve výpovědi obligatorní, tj. každá výpověď je musí mít, centrum pozornosti Cb některé výpovědi nemají, jedná se například o tzv. iniciální výpovědi, tedy první výpovědi v pořadí. Stejně rozložení se týká i nutnosti povrchové realizace v textu – aby byla entita klasifikována jako Cf, je nutné, aby byla v textu explicitně povrchově přítomna, zatímco centrum pozornosti Cb a centrum pozornosti Cp mohou být přítomny pouze v hloubkové struktuře (tzv. nevyjádřený podmět – *zero subject*).¹²

Kritérium omezení počtu entit v aktuální výpovědi klasifikovaných jako příslušný typ centra pozornosti je úzce propojeno s možností vystavět v rámci jednoho typu centra pozornosti hierarchii – u Cf je možné stanovit hierarchii entit, které jsou jako tento typ centra pozornosti klasifikovány, protože není omezen počet takto klasifikovaných entit ve výpovědi. Naopak u Cb a Cp to možné není, protože jejich počet ve výpovědi je omezen na jedno.

Faktory ovlivňující klasifikaci entity jako Cf, jež byly zmíněny dříve, jsou ve srovnání s ostatními typy center pozornosti nejrozsáhlejší, jedná se o gramatickou roli, postavení v tematické struktuře výpovědi a slovosled. V případě centra pozornosti typu Cp je dominantním klasifikátorem gramatická role, prototypicky postavení v podmětu, a v případě centra pozornosti Cb je klasifikace ovlivněna lokálním kontextem, tj. bezprostředně předcházející výpovědí, v níž se musí entita, která je v aktuální výpovědi klasifikována jako centrum pozornosti Cb, vyskytovat. Kontext hraje významnou roli i v případě typické jazykové formy, která je nositelem entity klasifikované jako centrum pozornosti Cb, v češtině se prototypicky jedná o kontextově zapojené zájmeno, ať už je povrchově vyjádřené, či nikoli, nebo o (jmennou) frázi, která je zapojena do koreferenčního nebo anaforického řetězce.

Pokud jde o vliv klasifikace center pozornosti ve výpovědi na uspořádání výpovědi bezprostředně následující, hlavní roli hraje centrum pozornosti Cp, které se – podle předpokladů centeringové teorie – stává centrem pozornosti Cb bezprostředně následující výpovědi. V souvislosti s touto rolí centra pozornosti Cp můžeme přisoudit i jistý vliv centru pozornosti Cf, neboť v rámci množiny center pozornosti Cf aktuální výpovědi může některá být například pronominalizována, tudíž se podle zájmeného pravidla stane centrem pozornosti Cb výpovědi bezprostředně následující. Centrum pozornosti Cb aktuální výpovědi žádný přímý vliv na uspořádání typů center pozornosti v následující výpovědi nemá, jeho role v diskursu je definována na základě vztahu k výpovědi bezprostředně předcházející.

3.4 Typy přechodů

Klasifikace center pozornosti do tří typů, jak byla představena v předchozích částech tohoto textu, je základním předpokladem pro možnost klasifikovat dynamičnost diskursu ve smyslu proměnlivosti vztahů mezi centry pozornosti Cp a Cb aktuální

¹² Vzhledem k tomu, že k jedné entitě v jedné výpovědi je možné přiřadit více hodnot center pozornosti, je zřejmé, že v rámci klasifikace center pozornosti existuje následující hierarchie Cp, Cb > Cf utvořená na základě možnosti povrchově nevyjádřit entitu klasifikovanou jako příslušné centrum pozornosti.

a bezprostředně předcházející výpovědi a vymežit tak základní typy tzv. přechodů (*types of center transitions*). Jako typ přechodu je označována proměna vzájemného uspořádání entit v bezprostředně předcházející a aktuální výpovědi.

Následující tabulka zachycuje typologii těchto přechodů na základě dvou kritérií vycházejících ze vzájemných vztahů mezi centry pozornosti uvedených tří typů, respektive dvou z nich.

	$Cb(U_n) = Cb(U_{n-1})$ $Cb(U_{n-1}) = [?]$ ¹³	$Cb(U_n)$ $Cb(U_{n-1})$	\neq
$Cb(U_n) = Cp(U_n)$	continue	smooth-shift	
$Cb(U_n) \neq Cp(U_n)$	retain	rough-shift	

TABULKA 2: Typy přechodů.

Prvním kritériem, které vymezuje přechody continue a retain vůči přechodům smooth-shift a rough-shift, je vztah Cb ve výpovědi aktuální (U_n) a jí bezprostředně předcházející (U_{n-1}). V případě, že Cb aktuální výpovědi je shodné s Cb výpovědi předcházející, mluvíme o přechodech typu continue a retain. V případě, že se Cb promění, mluvíme o přechodech smooth- a rough-shift.¹⁴

Druhým kritériem je vztah Cb a Cp v rámci aktuální výpovědi – zjednodušeně řečeno bychom toto kritérium mohli parafrázovat jako postavení podmětu v topiku. Pokud v aktuální výpovědi platí vztah $Cb = Cp$, jedná se o přechody continue a smooth-shift, pokud tento vztah neplatí, jedná se o přechody retain a rough-shift. Typy, kde podmět stojí v topiku, tedy continue a smooth-shift, reprezentují neutrální nastavení kontextu. Typy, kdy dochází k jinému postavení podmětu než topikovému, tj. retain a rough-shift, zastupují uspořádání příznakové.

Typ continue se vyznačuje zachováním centra pozornosti Cb předcházející výpovědi, které je v aktuální výpovědi centrem pozornosti Cp. Z toho důvodu je koherence textu v případě navazování typu continue podle teorie centeringu nejvyšší. Typ retain také zachovává centrum pozornosti Cb z předcházející výpovědi, nicméně už se nepřekrývá s centrem pozornosti Cp. Z toho důvodu je koherence textu v případě tohoto navazování nižší. Přechody označované jako shift se vyznačují tím, že Cb z předchozí výpovědi nezachovávají, ale Cb mají, v případě přechodu smooth-shift je jím Cp aktuální výpovědi, v případě přechodu rough-shift je jím jiné centrum pozornosti než Cp. Typ přechodu rough-shift se v souvislosti s velice nízkou mírou koherence vyskytuje pouze vzácně. „The distinction between smooth- and rough-shift was first made by BFP, and some work in centering doesn't distinguish these two types of shifts. However, the distinction is supported by empirical work that shows

¹³ Tento typ vztahu je využíván v případě první výpovědi kontextu, kdy není žádná předchozí výpověď, s níž by bylo provedeno srovnání.

¹⁴ S označeními typů přechodů v teorii centeringu pracuji jako s termíny a používám anglické varianty. České překlady (pokračování, ponechání, hladký a hrubý posun) jsou podle mého názoru zavádějící a nejsou ustálené.

that rough-shift transitions are nonexistent or extremely rare in naturally occurring discourse [...]“ (WJP, 1998, s. 6).

Uvedené typy přechodů nepředstavují kompletní sérii vztahů mezi Cp, Cb a Cf, například chybí explicitní zkoumání vztahu mezi Cp(U_n) a Cp(U_{n-1}). Pokud ovšem prozkoumáme všechny důsledky a omezení, která vyplývají ze vztahů užívaných ke klasifikaci přechodů, tj. vztah mezi Cb a Cp aktuální výpovědi a vztahy mezi Cb výpovědi aktuální a Cb výpovědi bezprostředně předcházející, zjistíme, že vztahy mezi Cp(U_n) a Cp(U_{n-1}) jsou jimi také postiženy a další kritérium by do typologie přechodů nepřineslo žádné obohacení.

Jednotlivé typy přechodů se v rámci výstavby souvislého textu kombinují. Stejně jako v případě tematických posloupností by bylo velice neobvyklé, kdyby byl delší text vystavěn rekurzivně, tj. na základě pouze jednoho stále se opakujícího typu přechodu, jak deklarují například i Kruijff-Korbayová a Hajičová (1997, s. 36): „We would like to remark that a discourse generated strictly in accordance to Rule 2 [AP: preference of the continue type of transition] would be monotonous and boring.“

3.5 Predikce

Teorie centeringu poskytuje predikce o tom, který typ výstavby textu, tedy přechodu v centeringové terminologii, je nejčastější – tento předpoklad vychází z výzkumů založených na angličtině. V rámci úvah o četnosti jednotlivých typů přechodů teorie centeringu považuje za dominantní způsob výstavby textu typ přechodu continue, pro který argumentuje mimo jiné nejsnadnější kognitivní zpracovatelností.¹⁵

Tato preference ovšem má několik protipříkladů: některé jazyky naznačují, že kritérium navazování na topik má před kritériem navazování na podmět přednost: „[L]anguages that provide an identifiable topic function (e.g. Japanese) suggest that topic takes precedence over subject“ (BFP, 1987, s. 156). Dalším protipříkladem může být kontext typu *Brennan jezdí Alfou Romeo. Brennan jezdí rychle. Friedman s ní o víkendech závodí. Ona jede do Laguna Seca*, kde podle BFP, kteří tuto situaci zkoumali, „some informants seem to have a preference for shifting, whereas the centering algorithm chooses a continuation“ (BFP, 1987, s. 160).

3.6 Diskuse

Na tomto místě jen krátce zmíním některé problematické oblasti teorie centeringu, které nastiňuje vybraná literatura, zejména Kruijff-Korbayová a Hajičová (1997). Většina problematických oblastí je spojena s omezením počtu entit klasifikovaných jako centrum pozornosti Cb ve výpovědi na jedno, nebo s přístupem centeringové teorie k zájmenům.

¹⁵ Tato preference spolu s hierarchií v rámci souboru Cf ovlivňuje strukturu výpovědi: „[S]tructural parallelism is a consequence of our ordering the Cf list by grammatical function and the preference for continuing over retaining“ (BFP, 1987, s. 157).

3.6.1 Lokální vs. globální přístup

Centering stanovuje, že vztahy mezi centry pozornosti jsou pro charakter diskursu určující jen v bezprostředně sousedících výpovědích. Tím naznačuje, že entity, které nejsou v následující výpovědi (přímo) realizovány, jsou „zapomenuty“, jak píše Kruijff-Korbyová a Hajičová (1997, s. 36). To ovšem neodpovídá principu, na kterém komunikace funguje, k porušování tohoto pravidla dochází běžně. Poněkud krkolomně tedy centering klasifikuje situace, kdy dochází k navazování center pozornosti mezi vzdálenějšími výpověďmi, jako situace s vloženými segmenty diskursu (*embedded discourse segments*), které nezapočítává do pořadí výpovědi, tudíž se touto formální úpravou z výpovědí, které jsou prostřednictvím center pozornosti propojeny, stávají bezprostředně sousedící výpovědi. Otázkou tedy zůstává, zda je tato cykličnost argumentace (typ přechodu mezi výpověďmi určíme mimo jiné na základě uspořádání předcházející výpovědi a zároveň je uspořádání předcházející výpovědi závislé na tom, kterou výpověď považujeme za bezprostředně předcházející) obhajitelná. Je také zřejmé, že princip vložených segmentů diskursu nelze aplikovat bezvýhradně.

3.6.2 Nevyjádřený podmět

V oblasti podmětu je zpochybňována například centeringem predikovaná obligatornost utváření koreferenčního řetězce mezi nulovým subjektem a subjektem předcházející výpovědi, tedy jejím centrem pozornosti Cp. Nulový subjekt aktuální výpovědi může být koreferenčně propojený s téměř kteroukoli entitou předchozí výpovědi, ne nutně se subjektem. Vzhledem k tomu, že z podstaty nulového podmětu není jeho jazyková forma zřejmá, není v některých případech možné určit, k jakému antecedentu přináleží. Také proto není obhajitelné, že by měl jako antecedent být volen vždy podmět předcházející výpovědi, neboť jde o předpoklad vycházející ze zkoumání angličtiny, tedy o předpoklad jazykově specifický, který není možné aplikovat na český jazykový materiál.

3.6.3 Zájmena

3.6.3.1 Ukazovací zájmena

Centering nereflektuje vlastnosti ukazovacích zájmen, která v utváření koreferenčního řetězce nesouvisí se syntaktickými funkcemi, tj. postavení potenciálního antecedentu v podmětu výpovědi pro ně (jejich referenci) není klíčové, ale reflektují výpovědní dynamičnost: „[AP: The use of demonstrative pronoun] is not related to the syntactic function of the anaphor, but it usually refers back to an item identified by an expression with a higher degree of communicative dynamism than another possible ‚competitor‘ for reference“ (Kruijff-Korbyová – Hajičová, 1997, s. 33).¹⁶

¹⁶ Viz termín diatéma Aleše Svobody (např. 1968).

3.6.3.2 Zájmenné pravidlo

Při aplikaci zájmenného pravidla nastává několik komplikací, které centering neumí uspokojivě vyřešit. První z nich je situace, kdy ve výpovědi není žádná pronominalizovaná entita. V takovém případě nelze zájmenné pravidlo aplikovat a jiné, které by určilo, podle čeho se řídit v takových případech, není k dispozici. Centering tedy v takových případech neposkytuje žádný návod, na jakém základě stanovit Cb.

Druhou komplikací je situace, kdy je pronominalizovaných entit naopak více než jedna. Podle jakého klíče určit, která z nich se stane centrem pozornosti Cb? Částečně je situace řešena kombinací s přechodovým pravidlem, tj. centrem pozornosti Cb se stane ta entita, která utváří preferovaný typ přechodu mezi výpověďmi, ale tato metoda nemusí nutně směřovat k vyřešení situace.¹⁷

4. Výpověď v české lingvistické tradici

Česká lingvistika má, pokud jde o zkoumání textu, silnou tradici. V tomto přehledu se budu věnovat jen několika vybraným aspektům souvisejícím s teorií centeringu, jako jsou aktuální členění, slovosled a tematické posloupnosti.

4.1 Aktuální členění

Aktuální členění (AČV) je jedním z nástrojů, které jsou v češtině snadno manipulovatelné a mluvčí tuto manipulaci využívají k odstínění jednotlivých aspektů významu. Zakladatelem zkoumání aktuálního členění v české lingvistice je Vilém Mathesius (1882–1945), který se do teorie aktuálního členění nesmazatelně zapsal termíny, jako jsou základ, východisko a jádro, dalšími přínosnými přístupy byla například Sgallova definice ohniska a Firbasovo vymezení termínů výpovědní dynamičnosti (téma, réma). Kromě toho česká lingvistika tradičně pracuje s Danešovým pojetím tematických posloupností, které navazuje na Mathesia i Firbase.

Mathesius (1947/1939)¹⁸ staví větné členění, které označuje jako formální, do protikladu k členění aktuálnímu, Trávníček (1961) k Mathesiovým termínům vztahuje termíny větného a členského slovosledu oproti slovosledu významovému (tyto termíny nacházíme i v Trávníčkově *Mluvnici spisovné češtiny*).

V literatuře bývají kromě původního Mathesiova termínu aktuální členění užívána i další označení, např. functional sentence perspective (FSP, funkční větná perspektiva, např. Ústav pro jazyk český, 1970; Daneš, 1974a; Firbas, 1992),

¹⁷ Kruijff-Korbyová a Hajičová (1997, s. 34) navrhuji částečnou úpravu zájmenného pravidla, která ovšem, jak samy přiznávají, problémy spojené se zájmeny nevyřeší.

¹⁸ Mathesiova stať *O tak zvaném aktuálním členění větném* vyšla poprvé ve *Slově a slovesnosti* v roce 1939 (ročník 5, s. 171–174), v seznamu literatury a při citování je odkazováno k jejímu vydání v souboru Mathesiových statí *Čeština a obecný jazykozpyt* z roku 1947.

information structure (IS, informační struktura; např. Lambrecht, 1994; Erteschik-Shir, 2007; Mereu, 2009) a již zmíněná topic-focus articulation (TFA, členění na topik a fokus, např. Sgall, 1974; Dvořáčková, 2005), přestože nejsou plně synonymní.

Dvěma základními perspektivami, které se při vymezení aktuálního členění uplatňují, jsou kontextová zapojenost a výpovědní dynamičnost.¹⁹ Zatímco kontextová zapojenost implikuje dvě diskrétní hodnoty, je tedy binární, výpovědní dynamičnost ze své podstaty odkazuje ke škálovitosti.

Podle Mathesia (1947) je aktuální členění způsobem začlenění výpovědi do věcné souvislosti. Jde tedy o vztah uspořádání výpovědi z hlediska sémantického. Podle Daneše aktuální členění představuje především zachycení vzorců výstavby textu (Daneš, 1974a, s. 109).

Na základě hlediska kontextové zapojenosti rozlišujeme východisko, základ a jádro, ohnisko. Kromě toho bývá někdy vyčleňován zvlášť tzv. tranzit. Hledisko výpovědní dynamičnosti člení výpověď na část tematickou a část rematickou. Je zřejmé, že kritéria kontextové zapojenosti a výpovědní dynamičnosti nelze striktně oddělovat, jsou to perspektivy, které jsou propojeny. Členění na topik a fokus je spojením těchto dvou perspektiv, kdy termín topik odkazuje (prototypicky) k částem výpovědi kontextově zapojeným a nejméně dynamickým, zatímco termín fokus odkazuje k částem výpovědi kontextově nezapojeným a z hlediska výpovědní dynamičnosti nejvíce dynamickým. Kromě toho bývá například anglický termín *theme* používán pro označení základu i východiska výpovědi, termín *rheme* se překrývá s termínem *focus*, oba mohou označovat réma, fokus i ohnisko.

4.1.1 Kontextová zapojenost (Vilém Mathesius)

Kritérium kontextové zapojenosti člení části promluvy na kontextově nezapojené (jádro) a kontextově zapojené (základ, východisko). Kritériem zařazení části výpovědi do kontextově zapojené nebo kontextově nezapojené skupiny je novost informace, která (podle Hallidaye v Danešově interpretaci) nespočívá v tom, že informace nebyla v předchozím kontextu zmíněna, ale v tom, že ji mluvčí prezentuje jako informaci, která není odvoditelná z předchozího kontextu: „Halliday has pointed out that the new piece of information is ‚new‘ not in the sense that ‚it has not been previously mentioned‘ although it is often the case that it has not been, but in the sense that the speaker presents it as not being recoverable from the preceding discourse“ (Daneš, 1974a, s. 110).

¹⁹ Přínosnost rozlišování těchto dvou kritérií je zdůvodněna i M. A. K. Hallidayem, který ve svém článku *Notes on transitivity and theme in English* z roku 1967 rozlišuje „two simultaneous structures of text: (1) ‚information focus‘ (given – new), and (2) ‚thematization‘ (T – R)“ (Daneš, 1974a, s. 107).

4.1.1.1 Základ a východisko

Základem výpovědi podle Mathesia je to, o čem se mluví. K vymezení základu je oproti vymezení východiska uplatňováno kritérium obsahového členění („o čem se mluví“ odkazuje k sémantice).

Mathesius vymezuje východisko, původně východiště, prostřednictvím perspektivy textové, na základě vymezení kontextově známé informace: „[V]ýchodiště výpovědi, to jest to, co je v dané situaci známo nebo alespoň nasnadě a od čeho mluví vychází“ (Mathesius, 1947, s. 234).

Důsledné rozlišování základu a východiska nenacházíme ani v pozdějších Mathesiových pracích (Firbas, 1996), základ a východisko většinou splývají: „[...] dnes je situace taková, že [...] se obě hlediska promítají do jednotného výsledku, jímž je téma, tematická jednotka, popřípadě tematická sféra věty (v angličtině theme nebo topic)“ (EŠČ, s. 534).

Určení známé (dané) informace je samo o sobě problematické a ovlivněné několika dílčími faktory, zejména faktem, že podstatou, na jejímž základě je určována znalost, resp. neznalost informace z kontextu, je hodnocení prováděné mluvčím na základě jeho představy o adresátových znalostech. Z toho samozřejmě vyplývají problémy související s graduálností tohoto hodnocení, se subjektivním hodnocením známosti jednotlivých informací. Daneš k tomu také poznamenává, že „givenness depends on the length of the proportion of preceding text in relation to which the evaluation is being carried out“ (Daneš, 1974a, s. 109).

4.1.1.2 Jádro

Jádrová část výpovědi stojí v opozici k základu a východisku popsaným výše. Jádro je charakterizováno opačnými rysy než kontextově zapojené části výpovědi, tj. je netematické a představuje „všechny větné složky, které nebyly součástí východiska, případně základu výpovědi“ (EŠČ, s. 191).

Jádro chápeme nejen jako složky výpovědi čistě kontextově nezapojené, ale i jako složky tranzitní. Z uvedeného vymezení základu, východiska a jádra je zároveň zřejmé, že v Mathesiově pojetí je důraz kladen na vyčlenění tematické složky výpovědi oproti ostatním částem výpovědi. Důsledkem tohoto přístupu je spojování prvků tranzitních a kontextově nezapojených, tedy vytváření prvků jádrových, které lze vzhledem k nevyhraněnosti a sémantické nevýraznosti tranzitních prvků tolerovat.

4.1.2 Výpovědní dynamičnost (Jan Firbas)

Druhým kritériem vedle kontextové zapojenosti uplatňovaným v přístupu k jazykovým strukturám z hlediska aktuálního členění je výpovědní dynamičnost (dále VD). VD je kritérium odpovídající novosti, přínosnosti informace nesené danou částí výpovědi. Čím novější informace (ve smyslu její neodvoditelnosti z kontextu), tím vyšší stupeň VD je v dané části.

Distinkce založená na kritériu výpovědní dynamičnosti (*communicative dynamism*) byla zavedena Janem Firbasem (1921–2000), který VD charakterizuje jako „the extent to which the sentence element contributes to the development of the communication“ (Daneš, 1974a, 106n), VD je „ve Firbasově pojetí [...] hnací síla, kterou v okamžiku promluvy přispívají jednotlivé složky výpovědi (nositelé výpovědní dynamičnosti) k rozvoji sdělení“ (ESČ, s. 120).

Takzvané složky tranzitní tvoří samostatně vymežitelnou skupinu, přičemž i v jejím rámci můžeme stanovit škálu: vlastní tranzit je „v teorii FSP [AP: functional sentence perspective] jedna z komunikačních jednotek; tvoří pomyslný předěl mezi tematickou a netematickou sférou věty [...]. Vlastní tranzit je tedy jednotka, která v distribučním poli VD nese vyšší relativní stupeň VD než kterákoli jiná tranzitní jednotka“ (ESČ, s. 496). Tranzit není v tradičním slova smyslu přesným protějškem kontextově zapojených složek výpovědi, neboť kritérium kontextové zapojenosti zařazuje složky výpovědi pouze do dvou skupin, do skupiny prvků kontextově zapojených a do skupiny prvků kontextově nezapojených. V takovéto klasifikaci nejsou složky tranzitní nijak specifikovány (Danešův přístup).

Výrazný rozdíl mezi kontextovou zapojeností a výpovědní dynamičností spatřuji ve faktu, že v případě kontextové zapojenosti jsou jejím nositelem vždy celá slova, respektive fráze, neboť se zaměřuje na lexikální vlastnosti, kdežto v případě výpovědní dynamičnosti můžeme rozlišovat dynamičnost i některých morfémů ve slově (například *a-l-uděla kotrmelec*).

4.1.2.1 Téma

Tématem je „to, o čem se mluví, v protikladu k tomu, co se o tom říká“ (ESČ, s. 479). Téma je jednou z krajních položek škály VD, konkrétně tou nejméně dynamickou, jinými slovy má téma nejnižší stupeň výpovědní dynamičnosti ze všech složek výpovědi.²⁰ Téma můžeme charakterizovat i poněkud vágněji, a to ne z hlediska struktury vyjádření ve smyslu „o čem“ a „co“, ale z hlediska známosti jako tu část výpovědi, která je z kontextu známá nebo odvoditelná. V tomto pojetí tématu je částečně propojena výpovědní dynamičnost s kontextovou zapojeností. Tematická část zároveň není ve výpovědi (povrchově) obligatorní, na rozdíl od části rematické.

4.1.2.2 Réma

Réma stojí v opozici k tématu a je vymezeno vůči němu tak, že téma, jak bylo řečeno výše, je to, o čem se mluví, zatímco réma je to, co se o tom říká. Takováto definice poslouží pro základní rozlišení, nicméně není příliš exaktní. Pro přesnější identifikaci hranice tématu a rématu slouží v jazyce například tzv. rematizátory (*taky, však, jenom, právě*), které signalizují hranici výrazně dynamických a spíše nedynamických

²⁰ Takto vymezenou škálu můžeme samozřejmě aplikovat i na kategorii tématu samotnou, takže vymežíme vlastní téma a ostatní složky tématu, přičemž vlastní téma je nejméně dynamickou částí tématu i výpovědi.

prvků výpovědi. Kromě nich vychází určení rématu zejména z komunikační situace. Rématem je ta část výpovědi, která vykazuje nejvyšší stupeň VD, která je nejnovější, nejvíce informativní a nejméně známá. Opět je zřejmé, že se při vymezení rématu nevyhneme smíšení kritérií VD a kontextové zapojenosti.

V rámci kategorií tématu a rématu jsou tradičně vyčleňovány centrální a periferní prvky. Za centrální prvky kategorií tématu a rématu můžeme považovat vlastní téma a vlastní réma, která v rámci hierarchie vytvořené na základě kritéria VD považujeme za nejvíce (v případě rématu) a nejméně (v případě tématu) dynamické prvky nejen v rámci celého tématu, resp. rématu, ale také v rámci výpovědi jako celku. Na interpretaci hranic jednotlivých celků může mít vliv velké množství faktorů, zejména intonace, konkrétní komunikační situace a perspektiva z komunikační situace vycházející.²¹

4.1.3 Topik a fokus

Hajičová (1999) definuje topik jako hlavní téma diskurzu (což bychom v pojetí danešovském pravděpodobně označili za hypertéma) a dodává, že „je možné stanovit téma (či přesněji řečeno témata) diskurzu jako soubor prvků, které se po určitou delší dobu udržely na nejvyšších stupních aktivovanosti“ (Hajičová, 1999, s. 51). Toto pojetí vychází, stejně jako celá perspektiva topiku (fokusu), z přístupu, který je vlastní i centeringové teorii. Termínu topik bývá užíváno namísto základu, východiska, jádra a ohniska, ale i tématu obecně.

Fokus bývá vymežován negativně, tj. ve vztahu k topiku. Jaroslav Peregrin říká, že „all the contextually bound items depending on the main verb together with all that depends on them and together with the main verb if this is contextually bound, constitute the topic of the sentence; the rest of the sentence constitutes the focus“ (Peregrin, 1995, s. 50).

Stejně meta-terminologicky jako topik užívám termín fokus, slouží tedy k označení těch částí výpovědí, které jsou kontextově nezapojené a z hlediska výpovědní dynamičnosti obsazují nejdynamičtější stupně v rámci diskurzu.

(1) *Petr vyhrál závod.*

Například ve výpovědi v příkladu (1) představuje výraz *Petr*, který bychom označili jako topik, prvek kontextově zapojený a nejméně dynamický, zatímco výraz *závod*, který bychom označili jako fokus, prvek kontextově nezapojený a zároveň prvek nejvíce dynamický z hlediska výpovědní dynamičnosti.

²¹ Jedním z nezanedbatelných faktorů je i to, že dichotomie není úplná: zatímco v rámci tematické části výpovědi dochází k rozlišení tématu (o čem se mluví) a východiska/základu (známá informace), v rámci části rematické jsou réma i jádro vymezeny shodně (co se o tématu říká).

4.2 Tematické posloupnosti (František Daneš)

František Daneš (1919–2015) jakožto autor kanonického textu o tematických posloupnostech představil pět typů výstavby textu, z nichž za základní²² považuje průběžné téma a tematizaci rématu představené dále. Daneš na přesné rozlišování dvou aspektů mathesiovského členění, tedy členění tématu/rématu a členění východiska/jádra, rezignuje, „poněvadž [AP: mu] [...] nejde o řešení vlastní problematiky aktuálního členění“ (Daneš, 1968, s. 126). Daneš dělení na téma a réma užívá jako metatermín k odkazování na široce vymezenou tematickou a rematickou část výpovědi.

Stejně jako Mathesius považuje Daneš za důležité rozlišovat funkci textové výstavby, kterou označuje jako funkci výpovědní (v Mathesiově pojetí této funkci odpovídá hledisko aktuálněčlenská), a funkci větněčlenskou, kterou nazývá funkcí větně konstrukční (v Mathesiově pojetí se jedná o hledisko formálního členění). Zároveň s tímto dělením chápe Daneš větu a výpověď jako „útvár jediný, v němž rozeznáváme různé jeho aspekty a složky, různé funkční roviny jeho stavby“ (*ibid.*, s. 128).

Téma a réma pro Daneše představují „dvě dílčí komplementární funkce výpovědi, kterých nabývají různé části věty, když je řazena do kontextu jako jeho součást s platností výpovědi, přesně řečeno jde o funkce významů větných částí“ (*ibid.*, s. 127), přičemž „v klidném, věcném sdělení [...] umísťujeme T²³ na počátek výpovědi a R pak na její konec“ (Daneš, 1999, s. 109).

Z příkladů, které Daneš uvádí,²⁴ je zřejmé, že nepracuje s žádnou formou tranzitu, slovesné predikáty řadí do části rematické, předpokládá tedy, že predikátové sloveso je součástí toho, co se o věci říká, ne toho, o čem se mluví. V případě podřadicího souvětí to platí také (příklad 2). Jednotlivé věty tvořící souřadnou souvětňou strukturu jsou analyzovány izolovaně, je k nim přistupováno jako k samostatným výpovědím (příklad 3). V případě koordinace ne na úrovni větné, ale v rámci úrovně větněčlenské mluví Daneš o několikanásobném rématu a o několikanásobném tématu.

(2) [*Abychom takto získané surové železo přeměnili na ocel dobré jakosti*]_T,
[*musíme z něho odstranit škodlivé příměsi...*]_R.

(3) [*Zde*]_T [*probíhá oxidování ostatních příměsí železa*]_R a [*surové železo*]_T
[*se proměňuje v ocel*]_R.

²² Podle Daneš (1968).

²³ T = téma, R = réma.

²⁴ Příklady uváděné v této sekci jsou čerpány z Danešovy (1968, s. 128n) práce, pokud není uvedeno jinak.

4.2.1 Typy tematických posloupností

Tematická posloupnost je charakteristika vztahu mezi tématem a rématem předcházející a aktuální výpovědi. Nebudu představovat pět typů tematických posloupností izolovaně, ale shrnu jejich základní charakteristika tak, jak je uvádí Daneš (1968; 1974a; 1974b; 1999, apod.) a jak jsou schematicky zachyceny v následující tabulce.

	Navazování na téma	Navazování na réma
V1: T1 – R1	průběžné téma V2: T2 (R1) – R2 V3: T2 (R1) – R3	návazná tematizace rématu V2: T2 (R1) – R2 V3: T3 (R2) – R3
	tematický skok V2: T2 (R1) – R2 V3: T3 (R2) – R3 V4: T4 (R3) – R4	
Vo: T	tematické odvozování V1: T1 – R1 V2: T2 – R2	
V1: T1 – R1 (R1a + R1b)		rozvíjení rozštěpeného rématu V2: T2 (R1a) – R2 V3: T3 (R1b) – R3

TABULKA 3: Tematické posloupnosti.

Ustavení pěti typů tematických posloupností vychází z toho, že „si můžeme vzhledem k souvislé promluvě (textu) položit otázku, odkud se témata jednotlivých výpovědí berou, jaký je vzájemný vztah témat výpovědí patřících k témuž odstavci a jaký je jejich vztah k nadřazenému ‚hypertématu‘ tohoto odstavce (popř. k nadřazeným tématům vyšších tematických celků)“ (Daneš, 1968, s. 126). Pokud se pokoušíme zodpovědět tyto otázky, docházíme k následujícím pěti základním typům výstavby promluvy (ve smyslu diskursu, několika navzájem souvisejících výpovědí): typ s návaznou tematizací rématu, s průběžným tématem, s rozvíjením rozštěpeného rématu, s tematickým odvozováním a s tematickým skokem. Tento pětičlenný výčet typů tematických posloupností není vyčerpávající, je to „stručný a neúplný výčet nejtypičtějších a nejběžnějších způsobů rozvíjení tematické linie“ (Daneš, 1999, s. 111). Danešem ustavené tematické posloupnosti jsou podle něj základní reprezentací textové koherence (*text connexity*) – viz Daneš (1974a).

Pět typů tematických posloupností představuje ideální případy, a tedy nutně abstraktní konstrukty, Daneš je zakládá na modelových neproblematických příkladech. Mezi jednotlivými tematickými posloupnostmi není zřetelný předěl v tom smyslu, že by jeden text byl vystavěn pouze jedním typem tematické posloupnosti. Naopak, takový text by byl velice nepřirozený a příznakový. Neutrální výstavba textu

je charakteristická tím, že se jednotlivé typy tematických posloupností kombinují a začleňují do sebe. Takovýmto způsobem mohou být tematické posloupnosti komplexní a rekurzivní: „výpověď [...] je vlastně komplexní, [AP: když] obsahuje v sobě zkráceně (kondenzovaně) výpovědi dvě“ (Daneš, 1968, s. 131). Příkladem takovéto výpovědi může být výpověď:

(4) *Surové železo zbavené síry postupuje dále nepřetržitým tokem do otáčivé válcové pece, kam se přivádí kyslík a dodává vápno.*

Tato výpověď v sobě zahrnuje výpovědi (a) *Surové železo zbavené síry postupuje dále nepřetržitým tokem do otáčivé válcové pece* a (2) *Do této otáčivé válcové pece se přivádí kyslík a dodává vápno.* Tato Danešova interpretace by mohla být rekurzivně rozšířena i dále, neboť i v rámci první výpovědi nacházíme kondenzaci *surové železo zbavené síry*, kterou bychom mohli analyzovat jako (a) *Surové železo je zbaveno síry*, (b) *Toto / surové železo postupuje dále...* V takovéto Danešově analýze spatřuji nekonzistentní přístup ke kondenzacím v rámci výpovědi, neboť není zřejmé, jak vymezit, co je kondenzací a co jí není, tedy která část výpovědi je a která už není považována za komplexní části výpovědi. Hledisko souvětneho uspořádání by podle mého názoru nemělo hrát určující roli.

Na konci svého článku z roku 1968 podává Daneš stručný přehled způsobů, jakými lze vyjadřovat témata ve vztahu k předchozímu rématu. Vzhledem k tomu, že formy vyjadřování témat nejsou předmětem této práce, uvádím jen přehled možností: (a) téma může být vyjádřeno parafrází předchozího rématu, (b) téma je zřetelně obsaženo v předchozím rématu, (c) téma je implikováno v předchozím rématu méně zřetelně, vzniká zdání tematického skoku, (d) téma kontrastní. Kromě toho mohou do tematické posloupnosti zasahovat různé odbočky a vsuvky.

5. Další přístupy

Vzhledem k tomu, že se primárně soustřeďuji na český přístup k aktuálnímu členění (a fenoménům s ním souvisejícím) a teorii centeringu, představím vybrané další přístupy pouze krátce s důrazem na jejich dílčí zásady a vlastnosti, které jsou s centeringem, aktuálním členěním, slovosledem apod. provázané.

5.1 Salience (Eva Hajičová)

Přístup teorie salience se zaměřuje na proměny pozornosti (*changes of attentional state*), která je jednotlivým entitám v průběhu diskursu věnována, a na jejímž základě jsou některé entity v diskursu prominentní a jiné upozaděné. Tato teorie vychází z rámce funkčního generativního popisu (*functional generative description*; FGD; např. Sgall, 1967) a její ambicí je na základě fenoménu sdílené znalosti (*stock of shared knowledge*; SSK) přiřadit jednotlivým entitám stupeň aktivovanosti (*degree of activation*; Hajičová – Sgall, 2001).

Fenomén sdílené znalosti vychází z předpokladu, že v průběhu komunikace dochází u participantů k proměnám stavů paměti (*memory states*) ovšem za té podmínky, že se stav paměti produktora a adresáta musejí překrývat: „[M]emory states have something in common at every point during their communication“ (Kruijff-Korbyová – Hajičová, 1997, s. 38). Tyto změny stavu paměti jsou založeny na tom, co produktor hodnotí jako informaci obsaženou přímo v centru pozornosti adresáta.

Tento dynamický charakter zachycují stupně aktivovanosti, které kombinují několik aspektů, např. změny pozornosti, fakt, zda je k entitě v diskursu referováno a jakou formou (jmenná fráze vs. zájmeno), zda je entita zachycena²⁵ jako kontextově zapojená, nebo nezapojená, zda se vyskytuje v topiku, nebo ve fokusu. Po zohlednění všech těchto aspektů je entitě v každé z výpovědí diskursu přiřazen stupeň aktivovanosti vyjádřený číslem. Čím nižší číslo, tím vyšší stupeň aktivovanosti: „[T]he lower the activation of an entity the greater is the number assigned to it“ (*ibid.*, s. 39).

Pro převod abstraktní hodnoty salience, kterou jednotlivé entity vykazují, na číselnou hodnotu, slouží následující pravidla. Zásadní je rozlišovat situace, kdy je entita ve výpovědi explicitně zmíněna, od situací, které explicitní odkaz k dané entitě neobsahují vůbec, nebo je nutné nejprve odhalit asociační vazby.

		postavení	forma	přiřazená hodnota
entita explicitně zmíněná		ve fokusu		0
		v topiku	zájmeno jmenná fráze	zachování původní hodnoty 1
entita explicitně nezmněná	asociovaná			+ 2
	neodkazovaná	pův. ve fokusu pův. v topiku		+ 2 + 1

TABULKA 4: Pravidla salience.

U entit, které jsou ve výpovědi explicitně zmíněny, je nutné rozlišovat, zda jsou zastoupeny v topikové, nebo ve fokusové části výpovědi. Entitám ve fokusu je přiřazena hodnota 0, neboť mají nejvyšší stupeň aktivovanosti. Entitám topikovým, tedy v tomto smyslu kontextově zapojeným, jsou hodnoty přiřazeny na základě formy, jíž jsou vyjádřeny: pokud jde o pronominalizované vyjádření, je u dané entity zachována hodnota, kterou získala v předchozí výpovědi; pokud je nositelem entity ve výpovědi jmenná fráze, je hodnota přiřazená této entitě rovna 1.

Pokud není entita v pokračování diskursu explicitně zmíněna, uplatníme dodatečné kritérium týkající se toho, zda k entitě odkazuje nějaká jiná entita, s níž je

²⁵ Za zachycenou je entita považována i v případě, že je ve výpovědi přítomna pouze hloubkově, například ve formě nevyjádřeného podmětu apod.

původní entita asociována (hodnota původní entity je navýšena o 2), nebo zda k entitě není odkazováno ani nepřímě. V takovém případě rozlišujeme, zda je původní výskyt entity umístěn ve fokusu (hodnota se navyšuje o 2), nebo v topikou (hodnota se navyšuje o 1). Příklady blíže osvětlující principy (nejen) salience uvádí například Kruijff-Korbyová a Hajičová (1997) a Hajičová a Vrbová (1981). Na tomto místě uvedu pouze jeden a některé dílčí poznatky, které jsou z něj patrné:²⁶

- (5) *John_j went to his favourite music store_s to buy a piano_p.* – j1, s0, p0
He_j had frequented the store_s for many years_y. – j1, s1, p2, y0
He_j was excited that he_j could finally buy a piano_p. – j1, s2, p0, y2
He_j arrived just as the store_s was closing for the day_d. – j1, s1, p2, y4, do

Za nejvíce aktivované části výpovědi jsou považovány entity, které jsou zastoupeny zájmeny (*weak pronoun, zero pronoun*) a za nejméně aktivované entity, které byly zmíněny ve fokusu, ale znovu se k nim diskurs nevyjadřuje ani neodkazuje.

V případě, kdy je zájmen odkazujících k jedné entitě ve výpovědi více, dostává přednost to, které zachovává hodnotu entity z předchozí výpovědi, v příkladu je to případ třetí výpovědi. Pokud se entita ve výpovědi nevyskytuje a ani k ní není odkazováno prostřednictvím entity jiné, může být původní umístění v topikové nebo ve fokusové části výpovědi vzdálené v diskursu i několik výpovědí zpět.

5.2 Teorie přístupnosti (Mira Ariel)

Dalším přístupem, který se týká hierarchizace výpovědi, je tzv. teorie přístupnosti (*accessibility theory*; Ariel, 2001). Hlavním cílem teorie přístupnosti je snaha z kognitivní perspektivy postihnout procesy výstavby diskursu a to na základě kombinace několika faktorů: salience antecedentů a stupně shody (*unity*) mezi antecedentem a anaforem. Přiřazování jmenných antecedentů jednotlivým anaforům probíhá podle následujícího schématu: ke každému potenciálnímu antecedentu je přiřazen stupeň přístupnosti a takovýmto způsobem je vystavěna hierarchie. Antecedentem je následně stanovena ta entita, jejíž odkazující výraz (*referring expression*) stojí v této hierarchii nejvýše.

Teorie přístupnosti je založena na několika faktorech: komplexita řídicího členu fráze, vzdálenost mezi jednotlivými vyjádřeními odkazujícími ke stejné entitě, gramatická funkce a omezenost (*restrictiveness*). Pro různé jazyky stanovuje teorie přístupnosti specifickou hierarchii znaků přístupnosti (*accessibility markers*) kombinující různé perspektivy.

S teorií centeringu se teorie přístupnosti shoduje zejména v tom, že se věnuje zájmemným vztahům ve výpovědi a preferuje navazování na topikovou část v průběhu výstavby koreferenčních řetězců: „Since the continuing topic is very likely to be the most accessible discourse entity it’s unlikely that it won’t be encoded by a high accessibility marker“ (Ariel, 2013, s. 43). Z tohoto předpokladu vycházejí další

²⁶ Příklad pochází z práce Kruijff-Korbyové a Hajičové (1997, s. 43).

vlastnosti teorie přístupnosti, které jsou v souladu s teorií centeringu, například orientace na jména (tzv. *noun-based theories*), rozlišování globální a lokální perspektivy (*global/local discourse structure, global/local discourse topic*) apod.

Z toho důvodu považuji teorii přístupnosti velice podobnou teorii centeringu, nicméně přístupující k jazykovému materiálu z širší perspektivy, neomezující se na gramatické charakteristiky entit (postavení v podmětu výpovědi apod.) a neaplikující kritéria odděleně, ale provazující je od samého začátku: „[A]ny particular representation may involve values for both high and low accessibility, and it is only the assessed combination [...] that determines the overall degree of accessibility dictating the form chosen by the speaker“ (*ibid.*, s. 45).

V případě centeringu je do značné míry navzájem nezávislé, která entita je klasifikována jako C_b a která jako C_p, k propojení dochází až následně. Teorie přístupnosti (potažmo Mira Ariel) pokládá centering za velice propracovanou teorii („very explicit theory“), zároveň se ale vůči ní vymezuje v několika základních bodech. Jde například o zpochybňování základního centeringového přístupu k zájmenům ve výpovědích tvrzením, že „most referring expressions are not rigid designators“ (*ibid.*, s. 40) nebo o vztahy mezi centeringem a koreferencí: „It is the very limited use of the theory for accounting for actual choices of referential forms in natural discourse“ (*ibid.*, s. 41). S koreferencí souvisí i další dílčí faktory, s nimiž teorie přístupnosti operuje, jako jsou například stupně shody mezi antecedentem a plným vyjádřením, s nímž má být koreferenčně propojen (*degrees of unity*).

Zároveň se teorie přístupnosti zaměřuje více na způsoby, jakými jsou entity v textu zachyceny, tedy na souvislost mezi přístupností a konkurenčními způsoby jazykového vyjádření: „[W]hich referring expressions are specialized for which degrees of mental accessibility“ (*ibid.*, s. 43), a stanovuje následující posloupnost odpovídající rostoucímu stupni přístupnosti: plná pojmenování (*definite descriptions*) – demonstrativa – zájmena – nulová vyjádření (*zeros*). V centru pozornosti teorie přístupnosti tedy stojí nejvýše eliptická vyjádření ve vztahu k entitě, k níž odkazují, zatímco v teorii centeringu je důraz kladen na dynamický charakter přechodů mezi výpověďmi (klasifikace center pozornosti slouží pouze jako prostředek).

Výraznou výhodou teorie přístupnosti je to, že se neomezuje pouze na lokální vztahy, čili je schopna postihnout i vazby mezi vzdálenějšími částmi diskursu. Jakým způsobem přesně je ale zachycuje, není na základě dosud publikované literatury jasné.

6. Závěr

Právě představený text představuje teoretický a metodologický základ teorie centeringu a aspektů dalších přístupů, které s ním souvisí. Kromě centeringových center pozornosti a typů přechodů jsem představila také jevy, jako jsou aktuální členění, kontextová zapojenost a výpovědní dynamičnost, slovosled a tematické posloupnosti, v jejichž rámci se tradičně pohybuje česká lingvistika. Výběr popisovaných jevů úzce souvisí se zaměřením této práce na pojetí textu jako

dynamické jednotky, v níž jsou stejně jako vztahy uvnitř výpovědi důležité i vztahy přes její hranice, tj. vztahy diskursní.

6.1 Centering a česká lingvistika

Přestože česká lingvistická tradice a teorie centeringu nemají příliš mnoho společného, ať už jde o terminologický aparát, či o metodologický přístup, je možné najít mezi nimi paralely. V české tradici jsou silně propojeny pojmy jako téma a podmět (neutrální uspořádání výpovědi se vyznačuje postavením podmětu v tématu). Teorie centeringu pracuje s centry pozornosti, v rámci jejich klasifikace kombinuje aktuální členění a větněčlenskou platnost, tedy stejné fenomény jako česká lingvistika. Takových paralel bychom našli více: Danešovy tematické posloupnosti a centeringové typy přechodů; přístup k zájmenům apod.

6.2 Centering a další přístupy

Pokud jde o styčné body mezi teorií centeringu a dalšími přístupy, přehledný výčet shodných a rozdílných rysů teorie centeringu a salience podávají Kruijff-Korbová a Hajičová (1997, s. 43n), proto se na tomto místě zmíním jen o několika základních jevech. Při srovnávání teorie centeringu s teorií salience dospějeme k poznatku, že teorie centeringu se zaměřuje spíše na výstavbu diskursu v tom smyslu, že se soustředí na typy přechodů mezi výpověďmi (*types of transitions*), zatímco salience se soustředí spíše na roli jednotlivých entit v rámci výpovědi, stupně aktivovanosti (*degrees of activation*) jsou entitám přiřazovány na základě vztahů mezi výpověďmi, tj. zda je entita realizována v aktuální a předcházejících výpovědích, nicméně tuto perspektivu je možné chápat jako diskursní až sekundárně.

Již z krátkého přehledu, který jsem podala o teorii přístupnosti, vyplývá, že stejně jako centering se teorie přístupnosti zaměřuje na roli zájmen při výstavbě diskursu, věnuje se koreferenčním řetězcům a antecedentům zájmen (v teorii přístupnosti jde o pronoun resolution, v centeringu se zájmen týká tzv. pronoun rule). Stejně jako centering, i teorie přístupnosti pracuje s hierarchií entit ve výpovědi, přičemž se ale, na rozdíl od centeringu, zaměřuje především na ty entity, které mohou být antecedenty koreferenčních řetězců. Dalšími shodnými rysy teorie přístupnosti a centeringu je například poskytování predikcí o preferovaném principu výstavby diskursu (teorie centeringu stanovuje jako nejčastější typ přechodu continue, teorie přístupnosti stanovuje signály, které jsou klíčové pro další vývoj textu, prostřednictvím tzv. accessibility marking hierarchy).

Všechny představené přístupy jsou do jisté míry podobné, protože se věnují podobným jazykovým fenoménům, jen k nim odlišně přistupují, kladou důraz na odlišné dílčí vlastnosti těchto fenoménů a analyzují je na základě odlišných metodologických prostředků. Všechny přístupy jsou pro analýzu výstavby textu prakticky využitelné: salience se díky systému určování stupně salience jeví být nejvhodnější pro zachycení dynamického vývoje přítomnosti jednotlivých entit v diskursu. Teorie centeringu naopak cílí na konkrétní situaci vystavěnou aktuální

výpovědi bez přesahu do širšího kontextu. Teorie přístupnosti zapojuje do klasifikace výstavby textu morfologické a syntaktické charakteristiky a věnuje se zejména důsledkům, které s sebou jednotlivé typy konkrétních vyjádření přinášejí pro utváření vztahů v textu. Zároveň existuje velké množství dalších podobně orientovaných přístupů, které zde zmíněny nebyly, ale které mají pevné místo v lingvistické tradici věnující se výstavbě textu: např. konstrukční gramatika, emphasis apod.

7. Poděkování

Tento výstup vznikl v rámci projektu Mezilidská komunikace v interdisciplinární perspektivě, podprojektu Centering a čeština – syntaktická analýza (č. 26910102) řešeného na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze z prostředků Specifického vysokoškolského výzkumu na rok 2015.

Literatura:

- ARIEL, Mira (2001): Accessibility theory: an overview. In: Ted Sanders – Joost Schliperoord – Wilbert Spooren (eds.), *Text Representation*. Amsterdam – Philadelphia, PA: John Benjamins, s. 29–87.
- ARIEL, Mira (2013): Centering, accessibility and the next mention. *Theoretical Linguistics*, 39(1–2), s. 39–58.
- ESČ: KARLÍK, Petr – NEKULA, Marek – PLESKALOVÁ, Jana (eds.) (2002): *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- BRENNAN, Susan – FRIEDMAN, Marilyn – POLLARD, Carl (1987): A Centering approach to pronouns. In: *Proceedings of the 25th Annual Meeting of the Association of Computational Linguistics*. Stanford, CA: Association of Computational Linguistics, s. 155–162.
- DANEŠ, František (1968): Typy tematických posloupností v textu (na materiále českého textu odborného). *Slovo a slovesnost*, 29(2), s. 125–141.
- DANEŠ, František (1974a): Functional sentence perspective and the organization of the text. In: František Daneš (ed.), *Papers on Functional Sentence Perspective*. Praha: Academia, s. 106–128.
- DANEŠ, František et al. (1974b): Zur Terminologie der FSP. In: František Daneš (ed.), *Papers on Functional Sentence Perspective*. Praha: Academia, s. 217–222.
- DANEŠ, František (1999): Vztahy tematické. In: Světlá Čmejrková – František Daneš – Jindra Světlá, *Jak napsat odborný text*. Praha: LEDA.
- DVOŘÁČKOVÁ, Eva (2005): *Topic-Focus Articulation and the Patterning of Discourse*. [nepublikovaná diplomová práce]. Praha: Univerzita Karlova v Praze.
- ERSTESCHIK-SHIR, Nomi (2007): *Information Structure: The Syntax-Discourse Interface*. Oxford: Oxford University Press.
- FIRBAS, Jan (1992): *Functional Sentence Perspective in Written and Spoken Communication*. Cambridge: Cambridge University Press.
- GROSZ, Barbara – JOSHI, Aravind – WEINSTEIN, Scott (1986): Towards a computational theory of discourse interpretation [nepublikovaná stať].

- GROSZ, Barbara – JOSHI, Aravind – WEINSTEIN, Scott (1995): Centering: a framework for modeling the local coherence of discourse. *Computational Linguistics*, 21(2), s. 203–225.
- GROSZ, Barbara – WEINSTEIN, Scott – JOSHI, Aravind (1983): Providing a unified account of definite noun phrases in discourse. In: *Proceedings of the 21st Annual Meeting of the Association of Computational Linguistics*. Cambridge, MA: Association of Computational Linguistics, s. 44–50.
- HAIČOVÁ, Eva (1999): Aktuální členění věty a výstavba promluvy. In: Zdeňka Hladká – Petr Karlík (eds.) *Čeština – univerzália a specifiká: Sborník konference ve Šlapanicích u Brna*. Brno: Masarykova univerzita, s. 47–54.
- HAIČOVÁ, Eva (2003): Contextual boundness and discourse patterns. In: Eva Hajičová – Anna Kotěšovcová – Jiří Mírovský (eds.), *Proceedings of XVIIth International Congress of Linguistics*. Praha: ÚFAL MFF UK v Praze.
- HAIČOVÁ, Eva (2012): On scalarity in information structure. *Linguistica Pragensia*, 22(2), s. 60–78.
- HAIČOVÁ, Eva – SGALL, Petr (2001): Topic-focus and salience. In: *Proceedings of the 39th Annual Meeting on Association for Computational Linguistics*. Stroudsburg, PA: Association for Computational Linguistics, s. 276–281.
- HAIČOVÁ, Eva – SGALL, Petr – PARTEE, Barbara B. H. (1998): *Topic-Focus Articulation, Tripartite Structure, and Semantic Content*. Dordrecht: Kluwer.
- KRUIJFF-KORBAYOVÁ, Ivana – HAIČOVÁ, Eva (1997): Topics and centers: a comparison of the salience-based approach and the centering theory. *Prague Bulletin of Mathematical Linguistics*, 67, s. 25–50.
- LAMBRECHT, Knud (1994): *Information Structure and Sentence Form: Topic, Focus and the Mental Representations of Discourse Referents*. Cambridge: Cambridge University Press.
- MATHESIUS, Vilém (1947/1939): O tak zvaném aktuálním členění větném. In: Vilém Mathesius, *Čeština a obecný jazykozpyt*. Praha: Melantrich.
- MEREU, Lunella (ed.) (2009): *Information Structure and Its Interfaces*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- MČ3: DANEŠ, František – GREPL, Miroslav – HLAVSA, Zdeněk (eds.) (1987): *Mluvnice češtiny: 3, Skladba*. Praha: Academia.
- PEREGRIN, Jaroslav (1995): Topic-focus articulation as generalized quantification. In: Peter Bosch – Rob van der Sandt (eds.), *Proceedings of the Conference on Focus and Natural Language Processing*. Heidelberg: IBM Deutschland.
- SGALL, Petr (1967): *Generativní popis jazyka a česká deklinace*. Praha: Academia.
- SGALL, Petr (1974): Zur Stellung der Thema-Rhema-Gliederung in der Sprachbeschreibung. In: František Daneš (ed.), *Papers on Functional Sentence Perspective*. Praha: Academia.
- SIDNER, Candace (1983): Focusing and discourse. *Discourse Processes*, 6(2), s. 107–130.
- TRÁVNÍČEK, František (1961): O tak zvaném aktuálním členění větném. *Slovo a slovesnost*, 22(3), s. 163–171.

- SVOBODA, Aleš (1968): The hierarchy of communicative units and fields as illustrated by English attributive constructions. *Brno Studies in English*, 7, s. 49–101.
- ÚSTAV PRO JAZYK ČESKÝ (1970). *Functional Sentence Perspective: Papers Prepared for the Symposium Held at Mariánské Lázně (Marienbad) on 12th–14th October 1970*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.
- WALKER, Marilyn – JOSHI, Aravind – FRIEDMAN PRINCE, Ellen (eds.) (1998): *Centering Theory in Discourse*. Oxford: Clarendon Press.
- WEIL, Henri (1887/1844): *The Order of Words in the Ancient Languages Compared with That of the Modern Languages*. Boston, MA: Ginn and Company.